

УДК 911.2

ЧИЖ О.П.

ЛАНДШАФТИ ТЕХНОГЕННОГО ПОХОДЖЕННЯ В СТРУКТУРІ ЛІСОСТЕПОВИХ ПОЛІСЬ

Постановка проблеми. Лісостепові полісся – це своєрідні, виокремлені ділянки поліських ландшафтів у лісостеповій зоні України. В їх структурі постійно зростає роль та значення ландшафтних комплексів техногенного походження – промислових, дорожніх, бєлігеративних тощо. Польові дослідження показують, що без їх детального вивчення, раціональне природокористування та охорона природи Лісостепових полісь будуть неефективними.

Мета дослідження – на основі польових досліджень дати більш детальну характеристику техногенних ландшафтів Лісостепових полісь для цілей їх оптимізації.

Аналіз попередні досліджень. Основою дослідження є напрацювання сучасних і зарубіжних вчених стосовно Лісостепових полісь А.А. Анджейовського, Л.І. Воропай, В.С. Давидчука, Г.І. Денисика, П.К. Заморія, О.М. Маринича, Ф.М. Мількова, П.С. Погребняка, В.С. Преображенського, П.А. Тутковського, П.Г. Шишченка та інших.

Виклад основних результатів. У структурі антропогенних ландшафтів Подільських полісь промислові, дорожні та бєлігеративні комплекси займають незначні площі – відповідно 0,7, 1,8 та 0,06 %. За минулі двадцять років зменшились площі промислових, зокрема власне промислових і частково гірничопромислових та збільшились на 0,3 % дорожніх. Поступово зникають “ландшафти без майбутнього” – кургани, оборонні вали й рови, траншеї, окопи тощо. Разом з тим, роль та значення техногенних ландшафтів у функціонуванні та майбутньому розвитку Подільських полісь поступово зростатиме. Особливо це стосується екоситуації та розвитку тут рекреації зараз і в майбутньому. Дорожні ландшафти функціонують переважно як ландшафтно-інженерні, промислові – як ландшафтно-техногенні системи, бєлігеративні – як власне антропогенні ландшафти. Історія їх формування, особливості ландшафтної структури та сучасного функціонування досить детально розглянуті в окремих монографіях [1, 2, 4,], статтях [3, 5], є об’єктом дисертаційних досліджень. Тут зроблено аналіз лише тих їх особливостей, які безпосередньо пов’язані з теперішнім і майбутнім розвитком ландшафтів Подільських полісь.

Промислові ландшафти у межах Подільських полісь представлені власне промисловими (території заводів, фабрик інших об’єктів) й гірничопромисловими комплексами. До 90-х років ХХ ст. власне промислові ландшафти функціонували, переважно, як ландшафтно-інженерні системи. В містечках і селах де вони зосереджені, активно впливали на розвиток та функціонування інших антропогенних ландшафтів (містечка Турбів, Калинівка, частково Літин, села Стрижака, Вахнівка). Протягом минулих 20 років заводи (особливо цукрові, склоробні, частково машинобудівні й цегельні) й підпорядковані їм території поступово перестали функціонувати, зараз запущені й перетворились в типові ландшафтно-техногенні системи, де природний блок стає визначальним у їх розвитку.

Детальні дослідження власне промислових ландшафтно-техногенних

систем Подільських полісь дозволили зробити висновок, що їх не можна відносити до категорії так званих “непридатних”, особливо з погляду майбутнього рекреаційного освоєння Полісь. Розвиток існуючих промислових ландшафтно-техногенних систем може піти двома шляхами: часткового відновлення, навіть перепрофілювання (такі проекти уже існують, зокрема, на Турбівському й Калинівському машинобудівних заводах), або розвитку їх як своєрідних заповідних об’єктів (музеїв). Це наша індустріальна спадщина і містечко Турбів могло б стати оригінальним музеєм під відкритим небом. Тут зосереджено п’ять запущених і напівпрацюючих заводів. Зараз ці покинуті промислові ландшафтно-техногенні системи лише в смт. Турбів і м. Калинівка займають відповідно 24 і 17 % їх територій, є джерелом забруднення довкілля (відстійники цукрових заводів, смітники машинобудівних та склоробних, відвали каолінових та цегельних заводів тощо). Для містечок і сіл Подільських полісь подальше функціонування власне промислових ландшафтно-техногенних систем повинно бути контрольованим.

Гірничопромислові ландшафти у межах Подільських полісь здебільшого приурочені до прирічкових місцевостей долин Південного Бугу та його приток. Це розробки каолінів й гранітів на західній околиці містечка Турбів, гнейсів та гранітів в містечку Стрижавка, пісків у селах Сосонка, Сиваківці, Коло-Михайлівка, торфу в околицях сіл Медвідка, Лаврівка, Дяківці, Микулинці, Багринівка, Івча, частково лесоподібних суглинків. Видобуток корисних копалин у межах Подільських полісь призводить до повної трансформації натуральних або інших антропогенних ландшафтів й формуванню на їх місці гірничопромислових ландшафтів, з їх часто своєрідною ландшафтною структурою та рельєфом.

Польові дослідження показують, що гірничопромислові ландшафти, особливо розробок піску й частково каоліну та граніту, після їх рекультиватії.

можуть стати прекрасними рекреаційними ландшафтними комплексами. Уже зараз такими є відпрацьовані кар’єри піску в межах першої надзаплавної тераси Південного Бугу на північній околиці с. Коло-Михайлівка, та каолінові кар’єри і відвали Турбівського родовища. Найважливішим є те, що в складі розкритих порід немає токсичних речовин і вони здебільшого розташовані за межами поселень. Більше того, 62 % гірничопромислових ландшафтів Подільських полісь покинуті й розвиваються за природними закономірностями. Частину з них (відвали каолінових розробок Турбова, піщані кар’єри с. Медвідки) уже зараз можна перевести в категорію заповідних. Разом з тим, окремі розробки гранітів (Стрижавський кар’єр), піску (с. Сосонка) потребують до себе особливої уваги. Зокрема стрижавський граніт має в своєму складі досить сильне джерело альфа-випромінювання – радій. Саме тут його значно більше і він в 10 раз активніший, ніж в гранітах Гніванського кар’єру. Наявність значної кількості радону у піску Сосонського кар’єру призвело до його закриття й, відповідно, непридатності сировини для будівництва.

Дорожні ландшафти Подільських полісь формувались протягом двох минулих сторіч: від звичайної стежки через польові (піщані) та, частково, мостові дороги – до сучасних складних дорожніх ландшафтно-інженерних систем. Сучасна мережа доріг сформувалась до 80-90-х років ХХ ст. За минулі два десятиріччя суттєвих змін у їх структурі не відбулося. Головною залізницею є Південно-Західна: ділянка Калинівка – Вінниця – 32 км. З автомобільних – Київська (30 км) й частково Хмельницька (24 км) траси державного значення. У найближчому майбутньому суттєвих змін зазнають лише автомобільні дороги (й

ландшафти) у зв'язку з реконструкцією та об'єднанням мережі доріг Західної Європи та України.

Особливості й характерні ознаки дорожніх ландшафтів Подільських полісь визначають природні особливості регіону, приуроченість до відповідних місцевостей та господарське використання. У межах Подільських полісь в підсипці автомобільних доріг, а також залізниць, переважають кристалічні породи докембрію – граніти, гнейси, продукти їх вивітрювання, а також пісок. Автомобільні дороги та залізниці “накладені” на поверхневі форми й часто повторюють їх. Проте частіше це насипи висотою від 1 до 2 м, в заплавах до 4 м, шириною до 10-20 м. Вони є осередками активізації ерозійно-аккумулятивних процесів, інколи підтоплення й формування придорожніх боліт або тимчасових водойм. Характерною ознакою дорожніх ландшафтів Подільських полісь є відсутність придорожніх лісосмуг. Частіше вони представлені одинокими деревами або одним рядом тополь, липи, вільхи, горобини, клену, яблунь і груш. У зв'язку з тим, що дороги часто прокладені лісовими масивами – зростає їх рекреаційне значення. Тут зосереджені місця тимчасового відпочинку, придорожні шашличні, “заїжджі двори”, станції обслуговування, АЗС і навіть невеликі базари. За минулі два десятиріччя формується нова інфраструктура дорожніх ландшафтів, що потребує особливої уваги й спеціальних досліджень відповідних фахівців.

Белігеративні ландшафти представлені стародавніми валами, курганами й об'єктами, що залишились від першої та другої світових війн (лінії оборони, рови, окопи, ями тощо). Унікальною для Десенського Полісся є ставка “Вервольф” на східній околиці містечка Стрижака Вінницького району. Вона детально описана в численних публікаціях та періодичних виданнях, є об'єктом особливої уваги туристів і не потребує детальної характеристики.

У межах Подільських полісь стародавніх городищ немає, хоча в прилеглих районах лісополя їх багато (села Сабарів, Стара Прилука, Гушинці та ін.). Урочища одиноких курганів – найпростіші белігеративні комплекси Подільських полісь. Частіше це могили (с. Сиваківці, с. Павлівна, с. Дяківці), але є й сторожові кургани (околиці містечка Турбів). Одинокі кургани насипані різними ґрунтами, лесоподібними суглинками, іноді зустрічається граніт та вапняк, але переважає пісок. Вони невисокі (0,5-3 м), часто розорані або засаджені ялиною звичайною, інколи зарослі різнотрав'ям. Кургани є об'єктами постійної уваги зоологів та ботаніків, краєзнавців і туристів. Більш розповсюдженими є наймолодші за віком белігеративні комплекси – окопи й траншеї, вирви від вибухів, ДЗОТи і бліндажі, укріплені оборонні лінії. Вони зустрічаються як у містечках і селах, так і в їх околицях, на полях та лісах. Їх поступово засипають, розоряють, а тому уже зараз необхідно взяти частину з них під охорону, як це зроблено в Чорному лісі (Гушинецьке лісництво), де була база партизанських загонів.

Висновки. В структурі Лісостепових полісь ландшафтні комплекси техногенного походження займають близько 1,2% їх площі. Це не багато, але глибина перебудови геогкомпонентів і геокмплесів тут найсуттєвіша. Для їх оптимізації необхідні затрати часу і значних коштів. Усе це можна значно зменшити при розробці науково обґрунтованих проектів їх раціонального використання, для чого й проведені наші дослідження. В подальшому необхідні дослідження в кожному Лісостеповому поліссі, що дасть змогу врахувати їх індивідуальні особливості.

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 298 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 168 с.
3. Денисик Г.І., Мудрак О.В. Вінниччина: загальні й регіональні екологічні проблеми. – Вінниця, 2005. – 140 с.
4. Ковальчук І.П. Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 440 с.
5. Чиж О.П. Краєзнавчі дослідження Лісостепових полісь і дібров // Історія української географії. Краєзнавство. – Тернопіль, 2001. – С. 85-87.

The structure of landscape, which have technical origin in Forest Poles and their optimization and rational use are described in this article.